
УДК 811.161.2(091)"13/14"(049.32)

Галина Наєнко

Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Рец. на кн.: *Інна Царалунга. Варіативність
у староукраїнській літературно-писемній мові
XIV – XV ст.* Хмельницький, 2017.

Вивчення варіантності мови як матеріального вираження динамічності системи належить до науковомістких і теоретично значущих ділянок лінгвістики. Із другої половини ХХ ст. мовознавство від фіксації й дескрипції окремих явищ звернулося до з'ясування їхніх першопочатків, специфіки побутування, занепаду чи активізації. Накопичивши значну кількість прикладів із першоджерел, історики мови визнали явище варіантності (варіативності) каузальним. Проте пояснити, чому певні форми втрачаються, інші змінюються й перетривають століття, ще інші зберігаються лише на окремих територіях — не так просто. Слід враховувати комплекси причин: внутрішньомовні закони розвитку підсистем, іншомовні впливи, позамовні фактори змін. Авторка рецензованого дослідження поставила перед собою надскладне завдання: представити й обґрунтувати фонетичну й граматичну варіантність, засвідчену текстами XIV — XV ст. із тогочасних українських територій.

Актуальність роботи Інни Царалунги впливає зі спроби поєднати вектор експлікації з вектором експланаторності. Вона намагається дати відповіді на питання, давно назрілі та обговорювані: співвідношення варіантів літературної мови (структурних та/або територіальних) на певних часових зрізах; кваліфікація причин і механізмів роз-

© Г.М. НАЄНКО, 2018

витку варіантності. Вагомості дослідженню додає поповнення переліку джерел, уперше детально описаних в указаному аспекті. Це, наприклад, мало вивчені Лавришівське та Луцьке Євангелія XIV ст., Луцький Псалтир 1384 р. та ін.

Огляд ознак пам'яток здійснено масштабно. Це відповідає тенденції до укрупнення об'єкта мовознавства: відповідні дані вибрано з усіх відомих текстів релігійного та офіційно-ділового стилю вказаного періоду. Новизна роботи в галузі історії української мови забезпечена реконструкцією сукупності ознак фонетико-фонологічної системи та морфологічних форм української мови, засвідчених писемністю XIV — XV ст.; історичної діалектології та лінгвогеографії — завдяки спробі подати атлас картосхем поширення окремих мовних явищ того часу; історії української літературної мови — через розроблення проблеми окреслення територіальних варіантів літературної мови вказаного періоду. Для виконання таких завдань від науковця вимагається достатня ерудиція і певна сміливість.

У передмові сформульовано основні положення концепції роботи. На нашу думку, об'єкт подано занадто широко, тому що аналіз мови рукописів і стародруків XIV — XV ст. не передбачав лексичного, фразеологічного, синтаксичного, акцентуаційного рівнів, та й загалом, мова є об'єктом будь-яких мовознавчих студій, а не тільки історико-діалектологічних. Об'єкт, очевидно, — це фонетико-фонологічні та граматичні характеристики територіальних варіантів літературно-писемної мови XIV — XV ст.

Предметом дослідження слід визначити матеріальне втілення, причини появи та територіальне поширення варіантних ознак різновидів української літературної мови вказаного періоду. Твердження, що *«вперше зроблено спробу системного вивчення варіативних елементів староукраїнської літературної мови»* (с. 12), слід скоригувати, додавши: *вказаного періоду*. Загалом новизна визначається не тільки тим, як відбувався процес дослідження (нові методи, хоч і зрідка, та з'являються), а тим, який внесок дослідження зробило до певних ділянок мовознавства. Авторці також доречно було б звернутися до праць Г. Стрельчук та її учнів, які спеціально розглядали проблему варіативності й варіантності граматичної системи української мови за пам'ятками XVI — XVII ст.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження варіативності мови в синхронії та діахронії» Інна Царалунга зосередилася на принципах добору джерел та описі стану їх дослідження. Вона глибоко обізнана з цими питаннями за працями довідково-інформаційних жанрів академічного дискурсу (словники, енциклопедії) та статтями і монографіями В. Солнцева, К. Горбачевича, П. Гриценка, В. Юносової, О. Тараненка, А. Журавського й ін. Авторка приділила належну увагу дослідженням П. Житецького, А. Кримського, І. Огієнка, І. Панькевича, О. Купчинського й І. Керницького, Д. Гринчишина, І. Чепіги і В. Німчука, В. Мойсієнка, які на підставі вивчення пам'яток припускали чи

обґрунтовували існування закарпатського та північноукраїнського (поліського) варіантів староукраїнської літературної мови. Використавши результати зарубіжних мовознавців, вона також змогла врахувати «неупереджену оцінку мовного українського минулого», що, як відомо, позбавлена суб'єктивного фактора.

Огляд джерельної бази дослідження змушує замислитися над проблемними питаннями історії літературної мови. Залучивши до аналізу корпус релігійних текстів XIV — XV ст., дослідниця фактично відкинула концепцію існування структурних варіантів літературної мови того часу: церковнослов'янської української редакції та староукраїнської, ставши на позиції Івана Огієнка, який церковнослов'янські тексти також вважав «нашими». Як засадниче вона цитує положення про те, що *«нашу стародавню церковну й літературну мову... треба звати мовою староукраїнською»* (с. 42). На жаль, вона не згадала ані теорії диглосії Б. Успенського, ані теорії стилів В. Русанівського, що постала в дискусії з попередньою.

Авторка ризикує отримати порцію критики. Адже той факт, що релігійні тексти спочатку переклали з грецької давньоболгарською (мовою іншої слов'янської групи — південнослов'янської) і лише переписування вводило їх до українського дискурсу, — незаперечний. Зауважимо, що в сучасній лінгвістиці усталилася багатоаспектна характеристика церковнослов'янської мови: за структурою вона була давньоболгарською, за функцією — церковно-релігійною, згодом — науковою, за стилем — високою і лише за рецепцією користувачів — «нашою, давньоукраїнською». Із цього погляду концепція І. Огієнка видається досить вразливою; за словами М. Мозера, він *«частково спирається на сумнівні докази (що про них ми сьогодні просто знаємо краще; «руські письмена»), частково змішує всі категорії, зокрема мовні різновиди, що побутували в Давній Русі, і частково оперує з дуже сумнівними термінами — зокрема термін «літературна мова» в його виображенні вживається в надзвичайно розпливчатому значенні»*. Отож перелік фонетичних ознак, які авторка називає закоріненими в *«давній писемній традиції»* (с. 229), чи морфологічних, *«успадкованих від попередніх століть»* (с. 332), — це встановлений мінімум церковнослов'янської мови.

Кожне комплексне дослідження потребує вдалого поєднання сукупності лінгвістичних методів: порівняльно-історичного, зіставного, лінгвогеографічного, описового. Не зовсім доречно, мабуть, додавати до них *статистичний* метод (с. 11). Використання прийомів точних методів — проблема в історичній лінгвістиці назріла. Проте висловлювання на зразок *переважають буквосполуки* (с. 128), *засвідчено велику кількість написань, численні різнописання* (с. 129), *написання... є панівними* (с. 131), *вияви м'якості ц нечисленні* (с. 130), *зрідка фіксуємо приклади* (с. 136), *чимала кількість поплутань* (с. 140) не замінюють ані статистичних показників відносної середньої частоти, чи хоча би кількісних підрахунків відсоткових співвідношень. У вивченні історії української мови класичними щодо ви-

користання елементів статистичного методу можна вважати праці В. Русанівського про структуру українського дієслова та В. Передрієнка про літературну мову XVIII ст. Оскільки згадувані тексти, які досліджувала Інна Царалунга, не приступні до формалізованого аналізу, статистичні методи слід відкласти до появи електронних баз даних українських історичних текстів із відповідним анотуванням та програмним забезпеченням.

Другий і третій розділи роботи структуровано відповідно до предмета дослідження: послідовно розглянуто фонетичний та морфологічний рівень, відтворений за джерелами спочатку XIV, потім XV ст., кожен хронологічний зріз представлено як сукупність прикладів із джерел офіційно-ділового, конфесійного стилю. Оскільки власне стильові характеристики пам'яток авторка не вивчала, назви підпунктів лише умовно відповідають їхньому змісту. Термін *конфесійний стиль* ужито, очевидно, за інерцією, оскільки в сучасній теолінгвістиці превалюють терміни *релігійний стиль, текст/дискурс*, мотивовані загальною назвою сфери суспільної практики.

Трапляються й інші не зовсім точні терміни, ужиті авторкою слідом за цитованими попередниками. Вона використовує термін *гортанний h* (інколи навіть *придиховий*): гортанні, або ларингальні приголосні (*laryngales*) утворюються зімкненням / зближенням зв'язок; проте в українській мові фрикативний дзвінкий приголосний утворюється стисканням глотки й називається *фарингальним* (*pharyngales*).

Розділ «Варіативність староукраїнської мови XIV — XV ст. на фонетичному рівні» має пошуковий характер. Тут І. Царалунга подає приклади, що, на її думку, відбивають фіксацію фонетико-фонологічних рис середньоукраїнської мови. Вона досить вправно виокремлює мовні факти, що вказують на засвоєння спільносхіднослов'янських явищ (втрату носових, розвиток повноголосся тощо), так і притаманні лише українській мові: специфіка артикуляції *ě, відображення злиття етимологічних *i та *u, диспалаталізація приголосних, наслідки занепаду зредукованих та ін. Авторка глибоко обізнана з теоретичними питаннями історичної фонетики й фонології, особливо проблемними: етапність розвитку континуантів *ę, неоднозначне потрактування частки етимологічних голосних *o, *e в нових закритих складах та ін. Шкода тільки, що обрані з джерел приклади подано не за хронологією появи. У деяких випадках треба було б уважніше поставитися до позначення одиниць фонетичної системи. Наприклад, на с. 89 читаємо: *ствердіння [p]*. Тверднув, як відомо, звук іншої артикуляції — [p']; там само йдеться про *ствердіння ц* — очевидно, що ствердів [ц].

Глибоко інформативним постає й третій розділ праці «Варіативність староукраїнської мови XIV — XV ст. на морфологічному рівні». Тут виразно й докладно наведено ряди форм словозміни, що ілюструють процеси змішування, взаємозаступлення закінчень. Це дає підстави не лише відтворити цілісну картину парадигматики, а й інколи уточнити висновки попередніх дослідників, засвідчивши раніше не зафіксовані факти, подати просторову модель поширення явищ тощо.

Особливо цінними є спостереження авторки щодо територіального поширення явищ, установлених за паспортизацією джерел: вона створила карти рефлексів окремих процесів, що унаочнюють особливості двох територіальних варіантів літературної мови того часу: північного й південно-західного (Додаток А). Зібраний матеріал у перспективі міг би дати змогу відтворити цілісні парадигми окремих лексико-граматичних одиниць чи їхні узагальнені моделі.

Значний інтерес викликають «Таблиці різновидів мовних явищ» (Додаток Б). Тут І. Царалунга запропонувала простежити за проспекцією праслов'янських праформ порівняно з відповідними континуантами в північних / південнозахідних пам'ятках, сучасних українських діалектах, запозиченнях із середньоболгарської та польської мов, окреслила відмінність ознак сучасної української мови. Ілюстрації до кінцевого підпункту 7 «Риси, які стали диференційними ознаками сучасної української мови», слід було б у підрозділі «Фонетична варіативність» ілюструвати в фонетичному записі, а в підрозділі «Морфологічна варіативність» — із виокремленими флексіями. Інакше незрозуміло, чому до ілюстрації явища «наближення голосних *и* та *е* в ненаголошеній позиції» в сучасній мові прикладів немає (Таблиця 2.2.).

Інколи пошук діалектних явищ приводить дослідників до «відкриттів», що за ближчого розгляду виявляються помилковим ототожненням різночасових процесів, коли праслов'янські за хронологією явища, збережені в українських діалектах (архаїка периферійних територій), оголошуються українськими діалектними.

Наприклад, на с. 250 наведено дуже цінні спостереження щодо раннього впливу іменників **ā*, **jā*-основ на форми О. в. мн. різних відмін. А на с. 260 знаходимо твердження, що сплутування закінчень *-а* й *-у* в іменниках чоловічого роду — це «початкові зміни в парадигмі відмінкових закінчень». Натомість ще найдавніші старослов'янські рукописи засвідчують варіанти форм родового відмінка на зразок *снѧ* = *снѡу*. Це означає, що варіантність такого характеру була притаманна протодіалектам слов'янських мов, розпочавшись у пізньому праслов'янському періоді. Отож деякі явища, проаналізовані в дисертації, слід уважніше хронологізувати: ця небезпека випливає з того, що українська мова продовжує деякі праслов'янські тенденції, наприклад — розвиток фонем, що позначалася літерою *ѣ*, відображає тенденцію до монофтонгізації дифтонгів, поява протетичних приголосних — ту ж праслов'янську тенденцію до прикриття початкового складу і т. д.

Є й обернені труднощі: небезпека приписувати давнім явищам модерні тлумачення. На с. 88 ідеться про «тенденцію до милозвучності», що виявлялася в плутанні графем *в* / *оу*. Пізній термін епохи молодогограматики тут недоречний. Плутання в текстах відбивають лише особливості артикуляції українського губно-губного (білабіального) [w], що спричинила до злиття прийменників-префіксів *въ-* та *оу-* після занепаду зредукованих.

Трапляються описки і прикрі дрібні помилки. Наприклад, на с. 273 до характеристики текстів XIV — XV ст. вжито термін *старослов'янська*, треба: *церковнослов'янська*. Можливо, слід було б уважніше поставитися до розмежування термінів *давньоукраїнська* — *староукраїнська*, у перекладі англійською — *Old Ukrainian*. У європейській лінгвістиці усталилася практика, якої дотримувався Ю. Шевельов, розрізняючи мову *давнього* й *середнього* періодів.

На с. 138 помилково рефлекс *tj, *kt > **шт** названо *праслов'янським*, а він *південнослов'янський* (чи *давньоболгарський*). На с. 67 йдеться про те, що Ю. Шевельов указував на орнаментику пам'яток — подвоєння літер. Насправді про це вперше писав А. Кримський.

Не всі застереження попередніх дослідників авторка врахувала. Наприклад, форми *бисится*, *гришници*, *свититься* (с. 104), наведені як доказ зміни *ě > i, є очевидними упереджувальними написаннями. Так само послідовно наведені авторкою форми *телесе* та под. Ю. Шевельов трактував як вияви позиційного скорочення, що відбувалося в складі перед переднаголошеним складом у трискладових формах, а не як специфічне діалектне явище поліського вокалізму. Форма *манастир* та похідні належать не до діалектних, а, за його словами, «віддзеркалюють правопис грецьких першовзорів: *μαναστήριον*».

У висновках запропоновано розрізняти з-поміж виокремлених такі підгрупи фонетичних і морфологічних явищ: пов'язані з давніми писемними традиціями (по суті, ознаки церковнослов'янської мови); показники другого південнослов'янського впливу (на рівні графіки); ознаки, що характеризують сучасну українську мову; наслідки впливу інших лінгвальних систем (польської); риси діалектного мовлення (включно з деякими праслов'янськими).

Отже, достовірність результатів роботи підтверджено широким масивом опрацьованої теоретичної літератури (список містить понад 400 позицій); вагомим переліком джерел XIV — XV ст., які залучено до фронтального аналізу; послідовним, чітко структурованим викладом основного ходу дослідження; переконливою ілюстративністю запропонованих ключових положень та висновків; доречним застосуванням методу картографування; вдалою в цілому спробою конденсованого викладу результатів у доданих таблицях.

Поява дослідження Інни Царалунги істотно збагачує емпіричну царину реконструкції певних періодів становлення української літературної мови, надає матеріали для оновлення історико-лінгвістичних курсів у вищих навчальних закладах. На такі праці завжди з інтересом чекають дослідники історії української мови, діалектології, історії літературної мови, та й усі, хто вболіває за стан, статус і перспективи утвердження української літературної мови в новітній Україні. Отож історико-діалектологічна школа, яку очолює нині професор В. Мойсієнко (науковий редактор монографії), отримала й достойну ученицю, і перспективу нових вагомих результатів у прийдешньому.

Рецензію отримано 29.12.2017

Halyna Naienko

Institute of Philology Taras Shevchenko National University, Kyiv

SPACE -TIME MODELS OF DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Review of the book: *Tsaralunga, Inna* (2017). Variability in the Old Ukrainian literary-written language of XIV – XV cen. Khmelnytskyi (in Ukr.).

The review of the new monograph by Inna Tsaralunga is devoted the problematic issues of historical dialectology, the history of the Ukrainian literary language.

The idea of the possibility of distinguishing the territorial variations of the Ukrainian literary language belongs to the founders of Ukrainian historical dialectology, at different times it was activated by Ivan Ogienko, Vasyl Nimchuk, Victor Mojsienko. The author of the monograph offers a comprehensive review of phonetic, phonological and morphological characteristics of Middle Ukrainian manuscripts, which gives it grounds to confirm the hypothesis of the existence of northern and south-western variants of the literary language of that time.

Keywords: *historical dialectology, history of the Ukrainian literary language, phonetic, phonological and morphological variability.*